

Д.В.Веденєєв, О.Є.Лисенко*

РЕЛІГІЙНІ КОНФЕСІЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ОПЕРАТИВНОЇ РОЗРОБКИ НІМЕЦЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ (1943–1945 рр.)

Аналізується релігійна ситуація в Україні у період Другої світової війни. Реконструкція подій, пов'язаних із функціонуванням релігійних конфесій в умовах війни та окупації, здійснюється крізь призму діяльності радянських спецслужб і базується на залученні відповідної джерельної бази.

Вивчення соціальних та духовних аспектів життєдіяльності радянського суспільства (як на рівні макроісторичного виміру, так і на рівні «історії людини», історичної антропології малих соціальних груп або індивідів) в останні 20 років набуло статусу одного з провідних і перспективних напрямів дослідження проблематики у період Другої світової та Великої Вітчизняної війни. У рамках цього сегменту наукових пошуків зростає вага студій, присвячених релігійній ситуації на українських землях (у тому числі – під час окупації та безпосередньо після звільнення України від агресорів) як важливого й донедавна майже не представленого в радянській історіографії аспекту духовно-культурної історії нашого народу.

В останні роки з'явилася низка капітальних науково-документальних видань і спеціальних тематичних публікацій¹, що суттєво розширили емпіричну базу досліджень у зазначеній царині, науковці отримали доступ до архівних фондів державних установ, через які здійснювалося провадження офіційного курсу комуністичної влади щодо церкви, включаючи й інформаційно-аналітичні документи органів державної безпеки.

Це стимулювало підготовку в Україні та Росії солідних узагальнюючих наукових праць, присвячених релігійній ситуації під час війни, передовсім становищу Російської православної церкви (РПЦ) – конфесії, що традиційно посідала у суспільстві й державі провідне місце. У цій тематичній ніші працювали Л.Бабенко, В.Войналович, Ю.Волошин, І.Гридіна, В.Гордієнко, І.Іванова, В.Пащенко, автори цієї статті та вітчизняні науковці. Із-поміж учених Російської Федерації вельми активною й цілісною розробкою проблем історії православ'я воєнної доби відзначилися М.Шкаровський, О.Васильєва, Ю.Дегтярьов, А.Корнілов, В.Ципін, І.Шимон, Т.Чумаченко, В.Якунін та ін.²

Серед пріоритетних напрямів дослідження чільне місце посідають офіційний курс радянсько-партійної влади в релігійні сфері, її нормативно-правове

* Веденєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті; Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

¹ Див., напр.: Русская православная церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. док. – Москва, 2009. – 765 с.; Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.) // Отечественные архивы. – 1995. – №2. – С.37–67.

² Шкаровський М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве: (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – Москва, 2000. – 399 с.; Его же. Политика Третьего рейха по отношению к Русской православной церкви в свете архивных материалов 1935–1945 гг. – Москва, 2003. – 568 с.; Васильєва О.Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. – Москва, 2001. – 214 с.; Дегтярьов Ю.М. Открывали Сталин церкви? // Религиозные организации Советского Союза в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1995. – С.130–142;

регулювання та еволюція залежно від змін воєнно-політичної ситуації, ставлення гітлерівського режиму до релігійних конфесій та умови їх життєдіяльності під час окупації, внутрішньоцерковні процеси, участь релігійних об'єднань у мобілізації духовних сил народу на відсіч агресії, матеріальне сприяння фронту, роль релігії у соціокультурному житті радянських народів, репресивні заходи проти духовництва, ієрархів та різних релігійних течій.

До фрагментарно висвітлених питань в історіографії належить діяльність радянських спецслужб у середовищі релігійних інституцій. Окремі аспекти оперативних заходів у релігійній сфері у контексті державної політики та концептуальних засад дослідження актуальних проблем історії Другої світової війни в Україні розглядалися в публікаціях авторів цієї статті³.

Практично всі основні дослідники релігійної ситуації в Україні (насамперед становища православної та греко-католицької церков) виявляють зацікавлення проблемою застосування радянських спецслужб як ефективного знаряддя нівелювання ролі релігії у суспільному житті або проведення акцій впливу на церковне середовище, зміну конфесійної ситуації, контролю за процесами й настроями серед віруючих. Однак при цьому залишається майже невивченим організаційний та оперативно-розшуковий механізм і технології діяльності органів держбезпеки в релігійному середовищі України воєнної доби.

Відтак метою цієї статті є дослідження на основі маловідомих або таких, що вперше вводяться у науковий обіг, документів контррозвідувальних підрозділів народних комісаріатів внутрішніх справ (НКВС) та державної безпеки (НКДБ) УРСР, алгоритму й наслідків реалізації державної політики щодо релігійних об'єднань республіки в 1943–1945 рр. за допомогою професійних методів роботи радянських спецслужб. При цьому, на думку авторів, на особливу увагу заслуговують такі складові цієї теми:

- стан релігійної сфери у СРСР (передовсім православ'я як традиційної та найбільш поширеної конфесії) напередодні нападу нацистської Німеччини;
- сутність політики Третього Райху в конфесійній площині, особливості її провадження на захопленій території УРСР;
- ситуація в релігійній сфері на окупованих теренах України та спостереження за нею з боку радянських спецслужб;

Корнилов А.А. Преображение России: О православном возрождении на оккупированных территориях СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Нижний Новгород, 2000. – 192 с.; *Чумаченко Т.А.* Государство, православная церковь, верующие: 1941–1961 гг. – Москва, 1999. – 248 с.; *Одинцов М.И.* Власть и религия в годы войны: Государство и религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 2005. – 312 с.; *Цыпин В.* Патриотическое служение РПЦ в годы Великой Отечественной войны // Новая и новейшая история. – 1995. – №2. – С.41–47; *Шимон И.Я.* Сталин сказал «Да»: Новая политика советского государства в отношении церкви в период Великой Отечественной войны. – Дубна, 2002. – 112 с.; *Якунин В.Н.* Русская православная церковь на оккупированных территориях СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Самара, 2001. – 400 с.; *Его же.* Гроза очистительная: РПЦ в период Великой Отечественной войны // Москва. – 2000. – №5. – С.218–235 та ін.

³ *Веденеев Д.В.* Діяльність органів та військ державної безпеки в Україні в період Другої світової війни (1939–1945 рр.): Навч. посіб. – К., 2011. – С.68–76; *Його ж.* Органи державної безпеки СРСР і релігійні об'єднання в Україні під час Великої Вітчизняної війни // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2010. – №4. – С.377–396; *Його ж.* Релігійна ситуація в Україні в період Великої Вітчизняної війни та діяльність радянських органів державної безпеки по лінії православної церкви // Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу: Зб. наук. праць. – К., 2011. – С.162–173; *Веденеев Д.В., Лисенко О.С.* Формування наукової концепції історії України періоду Другої світової війни і проблеми гуманітарної безпеки держави // Державна безпека України. – 2010. – №18/19. – С.146–162.

– зміст і спрямованість певної лібералізації й зміни офіційного курсу радянського керівництва щодо РПЦ у 1943 р., їх вплив на релігійні процеси в Україні, завдання та оперативна тактика радянських органів держбезпеки;

– завдання, тактика, форми і методи контррозвідальної діяльності органів НКВС–НКДБ у релігійній сфері на визволеній території республіки;

– особливості репресій та реалізації функцій «політичної поліції» органами НКВС–НКДБ щодо конфесійних об'єднань в УРСР.

Системне, ідеологічно незаангажоване дослідження оперативної діяльності спецслужб відкриває значні пізнавальні можливості для вивчення історії церкви у цілому. Крізь призму діяльності органів держбезпеки простежується лінія партійно-радянської верхівки у ставленні до релігійних організацій, а також її еволюційні трансформації на певних етапах існування радянської держави.

Особлива роль спецслужб в апараті державного управління СРСР, їх необмежені інформаційні ресурси і нині надають у розпорядження істориків величезний масив документальної інформації (котра за всієї її унікальності потребує ретельного джерелознавчого аналізу та зіставлення з документами іншого походження). Нарешті, об'єктивне зростання значення спецслужб для організації відсічі агресорам (адже гітлерівці перетворили свої спецслужби на знаряддя використання релігійного середовища у підіривних заходах проти радянської сторони), відкриває додаткові можливості не тільки для вивчення репресивного аспекту державно-церковних відносин у СРСР, а й для поглибленого студіювання минулого спецслужб в Україні загалом та їх ролі у досягненні перемоги над нацизмом. У цій статті не розглядається ліквідація радянською владою Греко-католицької церкви (ГКЦ) та роль у цій акції органів держбезпеки, оскільки ця тема доволі детально розкрита у спеціальних наукових та документальних працях⁴.

Наступальна атеїстична політика комуністичної партії щодо найбільш масової і впливової релігійної конфесії – Російської православної церкви у 1920-х – 1941 рр. поставила православ'я в Україні на межу зникнення. Лише в період «Великого терору» 1936–1938 рр. в УРСР репресіям було піддано понад 6,5 тис. «служителів релігійних культів»⁵. У період із 1 червня 1937 р. до 4 січня 1938 р. з-поміж 177 350 заарештованих у республіці «ворогів народу» нараховувалося 7245 представників «церковно-сектантської контрреволюції», з яких 6112 осіб до 4 січня 1938 р. було засуджено позасудовими органами НКВС УРСР. До липня 1938 р. ця категорія жертв беззаконня поповнилася 1587 арештованими⁶.

Станом на 22 червня 1941 р. у Києві богослужіння відправлялися у двох православних храмах (на початку ХХ ст. у місті налічувалося майже

⁴ Див., напр.: Сурмач О.І. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2001. – 187 с.; Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 190 с.; *Ії ж.* Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): Документи і матеріали // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №1 (20). – С.287–354; *Ії ж.* Українська греко-католицька церква та радянські органи державної безпеки (1939–1941 рр.) // Українознавство: Календар-щорічник. – К., 2003. – С.153–156; Стоцький Я. Держава і релігія в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1946 рр. – К., 2008. – 510 с.; Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – К., 2006. – Т.І. – 920 с.; Т.ІІ – 804 с.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.42. – Спр.312.

⁶ Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – №2 (29). – С.15–17.

30 тис. представників духовництва й ченців, 130 церков⁷). Ще 1926 р. влада закрила Свято-Успенську Києво-Печерську лавру. Загалом в УРСР до початку німецько-радянської війни діяло не більше 3% православних приходів від їх дореволюційної чисельності. У найбільших індустріальних областях республіки (Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій та ін.) влада закрила всі церкви. Між тим, як показав всесоюзний перепис населення СРСР 1937 р., близько 70% сільських й 30% міських мешканців уважали себе віруючими людьми (у цілому православними визначили себе 56,7% населення СРСР)⁸.

По суті, влада загнала церкву в підпілля, хоча при цьому фіксувався високий рівень релігійних почуттів населення. Це спричинило появу і поширення псевдоправославних, містичних, «катакомбних» течій. Радянські спецслужби констатували, що в Україні «значна кількість попів, особливо монахів і монахинь, незважаючи на свій формальний відхід від церковної діяльності, а також сектантські авторитети (протестантські пресвітери та актив – *Авт.*) продовжують свою нелегальну діяльність, групують навколо себе антирадянськи налаштовану частину віруючих, облаштовують нелегальні церкви, відправляють богослужіння й виконують різноманітні релігійні треби»⁹.

Ситуація у релігійній сфері кардинально змінилася з початком німецько-радянської війни та окупацією вермахтом території України. Як зазначається у звітних документах органів держбезпеки УРСР, «церковники і сектанти за прямої підтримки німців у період окупації вдалися до масового відкриття церков і молитовних будинків»¹⁰. За цей час стрімко зросла кількість відкритих православних храмів та молитовних закладів інших конфесій (лише в Києві відновили роботу 20 православних храмів та Києва-Печерська лавра). Якщо у 1940 р. євангельські християни-баптисти в Україні мали 426 будинків молитви, то в 1942 р. – 2778 і майже 100 тис. прихожан¹¹.

Відсутність ідейно-адміністративного пресингу та переслідування за віру, екстремальні обставини воєнного часу природно стимулювали звернення людей до віри Христової. Образи на безбожну радянську владу у кліру та вірян виплескувалися і в радикальних висловлюваннях. Так, священник Зарва (Харківська область) казав: «Їжидо-більшовицька влада вже більше не повернеться. Помолимося, православні, за провід та уряд Німеччини. Німецька влада й армія дали нам істинну свободу. [...] Ірод убив 14 000 дітей, а _____ (так у документі – *Авт.*)¹² гірше Ірода, він убивав тіла та душі наші»¹³. Пронімецька риторика духовництва не має вводити в оману: навіть за стійкої антипатії до більшовицького режиму священники не обов'язково віддано «служили» окупантам;

⁷ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.87.

⁸ Там само. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.33; Всесоюзная перепись 1937 г.: Краткие итоги. – Москва, 1991. – С.106–107; Россия перед вторым пришествием (Материалы к очерку русской эсхатологии). – Краматорск, 2000. – С.357; *Фирсов Л.* Сталинский конкордат: Со дня знаменитой встречи вождя с православными иерархами прошло 60 лет // НГ-религия. – 2003. – 3 сентября; *Казьмина О.Е.* Вопрос о религиозной принадлежности в переписях населения России и СССР // Этнографическое обозрение. –

⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.32.

¹⁰ Там само.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5377. – Арк.21.

¹² Очевидно, співробітники спецслужб, бажаючи уникнути зайвих ризиків, прибрали з тексту, отриманого агентурно-оперативним шляхом, слово «Сталін».

¹³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.89–90.

крім того, німці змушували приходських ієреїв (як найбільш авторитетний чинник на місцях) виконувати інформаційно-мобілізаційні функції й ретельно відстежували їхні настрої.

Та й сам український соціум, відчувши з приходом нової влади полегшення у сфері свободи совісті, швидко переконався в тому, що на жодні позитивні зміни у всіх інших галузях суспільного життя розраховувати не доводиться. Більше того, гітлерівці встановили тотальний контроль над усіма ділянками господарювання, торгівлею, освітою, культурою й засобами терору утримували його на контрольованій території. Геноцид, масове знищення євреїв і ромів, нещадне пограбування природних багатств, безоглядна експлуатація людських ресурсів стали повсякденними реаліями, що не залишали жодних ілюзій стосовно перспективних намірів нацистської верхівки в Україні. На цьому тлі поступки окупаційної адміністрації в питаннях віри та релігійних відправ (які, до речі, були досить обмеженими), сприймалися радше як маневр, покликаний забезпечити лояльність місцевих мешканців.

Швидко охолодження населення до «реверансів» окупантів у релігійній сфері підтверджують документи і радянських, і гітлерівських спецслужб. Так, в аналітичному документі 203-го відділення абверу при штабі 1-ї танкової армії групи армій «Південь» (26 листопада 1943 р.) під назвою «Про необхідність перетворення «Східного походу» у громадянську війну» констатувалося, що населення вважає відкриття храмів пропагандистською акцією («попів призначили доволіно, навіть із членів партії») ¹⁴. Чимало священиків, які залишалися на патріотичних позиціях, потрапили під репресії окупантів. Зокрема, прони́мецьки налаштовані колеги за поширення патріотичних відозв видали гестапо священиків Вишнякова (Київ) і Романова (Запорізька область) ¹⁵, які були розстріляні.

Водночас окупанти та їхні спецслужби цілеспрямовано впливали на конфесійну ситуацію в Україні для досягнення своїх воєнно-політичних цілей, керуючись принципом «поділяй і володарюй». Оскільки нацистський режим був загалом ворожим християнству й культивував у Райху антигуманні, містичні, окультні погляди як основу «нової віри» ¹⁶, увага окупантів до «церковного питання» пояснювалася бажанням використати місцеві релігійні об'єднання для зміцнення позицій німецької адміністрації та підризу лояльності населення до радянського ладу. У 1939 р. було розроблено розрахований на 25 років план конструювання квазірелігії з елементами язичництва, окультизму, псевдохристиянства ¹⁷. Однак, коли з'ясувалося, що на «зайнятих східних територіях» домінують стійкі, доволі консервативні православні традиції, які не вдалося знищити навіть системними й цілеспрямованими атеїстичними заходами більшовиків, конструктори нацистської конфесійної політики обрали на ближчу перспективу тактику підтримання балансу між різними гілками православ'я,

¹⁴ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. и мат. – Москва, 1988. – Т.IV. – С.1047.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.90.

¹⁶ Докладніше про окультно-містичну субкультуру Третього Райху див.: *Цибулькін В.В., Лисюк І.П.* СС-Аненербе: розсекречені файли. – К., 2010. – 288 с.

¹⁷ *Шкаровский М.В.* В области религии конечной целью идеологов нацизма было тотальное уничтожения христианской церкви [Електронний ресурс]: <http://www.patriarchia.ru/db/print/1147202.html>

що штучно виникли на зайнятих вермахтом українських етнічних землях. Ідеться про Автономну православну церкву на чолі з архієпископом Олексієм (Громадським), яка залишалася в канонічному підпорядкуванні Московської патріархії, і Українську автокефальну православну церкву, котру очолював призначений митрополитом варшавським Діонісієм (Валединським) адміністратор – архієпископ Полікарп (Сікорський). УАПЦ перебувала в канонічному зв'язку з Автокефальною православною церквою Польщі.

Релігійна політика нацистів в окупованих областях СРСР визначалася загальним ставленням до слов'янських народів як «неповноцінних», а також створенням перешкод на шляху до формування будь-яких об'єднуючих релігійних центрів. А.Гітлер чітко формулював свої настанови: «Ми повинні уникати, щоб одна церква задовольняла релігійні потреби великих районів, кожне село має бути перетворене на незалежну секту, яка воліє вірити у Бога по-своєму [...], наша політика на широких просторах повинна полягати у заохоченні будь-якої форми роз'єднання й розколу»¹⁸.

Координатором «релігійної політики» визначалася партійна канцелярія (центральный апарат) Націонал-соціалістичної партії Німеччини (НСДАП). Її керівник Г.Гайдріх у концептуальній директиві від 1 листопада 1941 р. «Про розуміння церковних питань у зайнятих областях Радянського Союзу» наказував не перешкоджати активізації церковного руху, одночасно не допускаючи його консолідації, насаджувати «секти»¹⁹. На окупованій території республіки відповідні функції здійснювала військова прифронтова адміністрація, керівництво райхскомісаріату Україна, органи Головного управління імперської безпеки (РСГА).

Погляди міністра східних територій А.Розенберга відзначалися крайньою ворожістю до Московської патріархії, тому він прагнув створення опозиційних РПЦ «самостійних», автокефальних церков. Відтак імперський комісар сформулював такі принципи «релігійної політики»: «Християнський хрест має бути вигнаний зі всіх церков, соборів та каплиць і замінений одним символом – свастикою [...]; 1) релігійним групам категорично забороняється займатися політикою; 2) релігійні групи повинні бути розділені за ознаками територіальними і національними. При цьому національної ознаки слід дотримуватися особливо суворо при підборі лідерів релігійних груп [...]; 3) релігійні громади не мають заважати діяльності окупаційної влади»²⁰.

Нацистські спецслужби перетворилися на основний інструмент розколу й управління релігійними інституціями в Україні. Через підготовлених у Німеччині «проповідників» насаджувалися різноманітні секти, інспірувалося виникнення штучних псевдорелігійних течій із заданими антихристиянськими та ксенофобськими властивостями на зразок впроваджуваного відомством А.Розенберга та РСГА «українського язичництва»²¹.

¹⁸ Див.: Русская православная церковь во время Великой Отечественной войны [Електронний ресурс]: <http://www.pravmir.ru/russkaya-pravoslavnaya-cerkov-vo-vremya-velikoj-otechestvennoj-vojny/>

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.89.

²⁰ Третий рейх и православная церковь // Наука и религия. – 1995. – №5. – С.23. Див. також: [Електронний ресурс]: <http://www.otechestvo.org.ua/main/20082/2101.html>

²¹ Цибулькін В.В., Рожен Л.М., Веденєв Д.В. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. – К., 2011. – С.484–485.

Для розуміння оперативної ситуації, з якою довелося зіткнутися органам НКВС–НКДБ, необхідно визначити місце, що відводилося релігійній сфері у стратегії розвідувально-підривної діяльності гітлерівських спецслужб, закріплення основних положень котрої відбулося вже в 1935–1938 рр. Зокрема, директива верховного головнокомандування від 7 березня 1938 р. важливу роль у забезпеченні бойових дій відводила «невійськовим засобам боротьби», масштабним заходам із «внутрішнього розкладу ворожого народу» до «здобуття вирішальної перемоги над його збройними силами». Рекомендувалося активно використовувати етноконфесійні, націонал-сепаратистські процеси²². Більше того, співробітники НКДБ добули дані про те, що агентура німецької розвідки, яка занурилася на радянську територію ще до початку війни і в період окупації легалізувалася, використовувала для прикриття й прихованого проживання у віруючих осіб легенду «странників», а то й видавала себе за «святих», «Миколу-пророка» і т.ін.²³

У структурі спеціальних органів Німеччини провідним підрозділом із координації оперативної роботи в «релігійних справах» виступала група IV-B IV управління (гестапо) РСГА. У наказі Головного управління імперської безпеки від 4 серпня 1941 р. щодо реорганізації спеціальних служб на воєнний період зазначалося, що навіть здобута за кордоном зовнішньою розвідкою інформація про «ідеологічних противників (масони, євреї, церква тощо) підлягають компетенції контррозвідки»²⁴.

Окремо доцільно згадати про створення в системі РСГА спеціального розвідувально-диверсійного органу «Цеппелін» (весна 1942 р.), до функцій якого належало проведення масштабної, довгострокової диверсійної та підривної роботи в радянському тилу на основі інспірування націоналістичних, етносепаратистських настроїв, використовуючи відповідні «національні формування» з представників різних народів СРСР. Пункт 3 плану створення організації «Цеппелін» передбачав гру на релігійних почуттях тих національних меншин, яких мали залучати до співробітництва. Приписувалося зваблювати радянських громадян обіцянками «свободи сповідання будь-якої релігії», «захисту релігійних обрядів». Одночасно наказувалося «нічого не говорити про залишення недоторканною сучасної церковної організації»²⁵.

На завершальному етапі війни нацистські спецслужби знову вдалися до активнішого застосування підривних (включаючи інформаційно-психологічні) методів боротьби. Із метою реалізації стратегії кляйнкріга («малої війни») 12 лютого 1944 р. було створено VIII управління РСГА. Відступаючи, німці залишили на території України понад 200 резидентур із розвідувально-диверсійними завданнями (до 2500 підготовлених агентів). У ході звільнення території України

²² Авдеев Ю.И. Формирование стратегических установок в области подрывной деятельности фашистской Германии против СССР и их содержание // Труды Высшей Краснознамённой школы КГБ СССР. – 1985. – №35. – С.103–123; История советских органов государственной безопасности. – Москва, 1980. – С.170.

²³ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войн. – Т.V. – С.297.

²⁴ Там же. – Т.II. – С.578; Т.IV. – С.399.

²⁵ Там же. – Т.III. – С.916.

радянські контррозвідники викрили 4822 агента німецьких, румунських та угорських спецорганів²⁶.

Як свідчать документи, органи держбезпеки союзних республік, які було окуповано, на підставі агентурно-оперативних та слідчих матеріалів встановили, що гітлерівські спецслужби широко й цілеспрямовано вдавалися до тактики використання «великих» церков і різноманітних сект для «проведення шпигунської та зрадницької діяльності, а також профашистської агітації певної частини церковників і сектантів». Із цією метою «всебічно активізували діяльність церковників і сектантів, сприяли відкриттю храмів і сектантських молитовних домів», уживали заходів для захоплення керівництва релігійним середовищем у свої руки шляхом «вербування своєї агентури з числа керівного активу» та священнослужителів. Своєю чергою, завербовані окупантами в релігійному середовищі (передовсім серед вірних РПЦ та євангельських християн-баптистів) негласні помічники використовувалися для «широкої профашистської агітації і пропаганди», «виявлення партизанів, осіб, які висловлювали незадоволення німецькими загарбниками й надавали допомогу партизанам, а також партійно-радянського активу»²⁷.

Деякі представники кліру пішли на пряму співпрацю з німецькими спецслужбами, використовувалися для виявлення учасників антинацистського руху Опору. Так, священник житомирського кафедрального собору М.Обертинський став резидентом СД та мав «на зв'язку» агентуру, котра спеціалізувалася на виявленні підпільників, а благочинний із Луганська Анпілогов та кілька завербованих ієреїв сприяли окупантам у вивезенні молоді на примусові роботи до Німеччини²⁸. Щоправда, останнє звинувачення можна було інкримінувати майже всім священикам, оскільки німецькі власті зобов'язували їх вести «роз'яснювальну роботу» серед населення та агітувати за виїзд до Райху.

Слід зауважити, що вже 14 листопада 1941 р. місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський) засудив пастирів, «готових іти в услужіння ворогам нашої Батьківщини й церкви – замість святого хреста осінятися язичницькою свастикою». 8 вересня 1943 р. архієрейський собор РПЦ ухвалив особливу постанову («Засудження зрадників віри й Вітчизни») про священиків, які скоїли «державну зраду» й «держать на спільній біді будувати свій добробут», радо зустрічають німців, улаштовуються на службу до окупантів, видають ворогові своїх співвітчизників, «які жертвують собою за Батьківщину». Проголошувалося, що «кожен винний у зраді загальноцерковній справі й той, хто перейшов на бік фашизму, як противник Хреста Господня, хай вважається відлученим, а єпископ або клірик – позбавленим сану»²⁹.

²⁶ Див.: Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны: Сб. док. и мат. – Москва, 1964. – С.65; *Цветков А.И., Петренко П.Е.* Борьба советской контрразведки с диверсионно-разведывательными формированиями противника в годы Великой Отечественной войны // Труды Высшей краснознаменной школы КГБ СССР. – 1985. – №34. – С.70; *Веденеев Д.* Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – К., 2011. – Кн.2. – С.289.

²⁷ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т.V. – С.295–296, 298.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.85; Ф.13. – Спр.375. – Арк.126.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1642. – Арк.25.

Окупанти активно втручалися в церковно-релігійне життя. Роздмухувалися суперечності між різними конфесіями, православною церквою в Україні та православною церквою за кордоном, греко-католицькою і римо-католицькою церквами (агентура із числа кліру ГКЦ використовувалася для розробки та арештів ксьондзів і польських діячів та навпаки). Заохочувалися неканонічні «дикі приходи», невідконтрольні РПЦ. На Київщині, зокрема, «благодійня» «диких приходів» (їх кількість становила майже 80) очолив колишній автокефаліст Потапенко³⁰.

Нетривала спроба поєднання й синхронізації дій автономної та автокефальної церков завершилася 1 липня 1942 р. припиненням молитовного спілкування між ними і санкціями німецьких властей, які заборонили архієреям залишати межі своїх епархій. Більшість владик АПЦ негативно ставилися до акту поєднання з УАПЦ від 8 жовтня 1942 р., тому вже 16 грудня архієпископ Олексій відкликав свій підпис під цим документом. До слова, поширене в літературі твердження про вбивство владики Олексія бійцями УПА (хоча жертвами озброєного націоналістичного підпілля справді стали кілька православних архієреїв та майже 50 священників) є помилковим. Митрополит Олексій, як зафіксовано у документах КДБ УРСР, мав необачність виїхати з Почаєва до Луцька автомашиною кременецького гебітскомісара. 8 травня 1943 р. у лісі біля с.Смиги його обстріляли радянські партизани, ієрарх зазнав смертельного поранення й був похований у Кременці³¹.

Німецька окупаційна адміністрація послідовно тримала курс на роз'єднання православної пастви. Ще однією складовою цієї лінії стали заходи, спрямовані на «деполітизацію» релігійного життя. Якщо розкрити цей евфемізм, то йшлося про нівелювання впливу радянської та української самостійницької ідеологій на діяльність православних ієрархій, з одного боку, та перетворення їх на апологетів «нового порядку», – з іншого. У зв'язку з цим, аналізуючи документи німецьких і радянських спецслужб, до компетенції яких входила релігійна сфера, слід брати до уваги ту обставину, що православне духовництво, якої б орієнтації воно не дотримувалося і як би насправді не ставилося до окупантів, було поставлене в рамки, що вимагали неухильного виконання всіх без винятку приписів німецької цивільної та військової адміністрації. Особливою «увагою» нацистських спецслужб були оточені архієреї.

Заходи, спрямовані на деструктуризацію єдиного православного церковного організму, здійснювалися не тільки по лінії протиставлення автономної та автокефальної ієрархій. Одночасно заохочувалися претензії на пост «митрополита всієї України» Феофіла (Булдовського), який у липні 1942 р. самочинно оголосив про перехід із 400 східноукраїнськими приходами в юрисдикцію УАПЦ, розгорнув пронімецьку агітацію, склавши райхскомісарові України Е.Коху декларацію, в якій висловлював готовність «служити українському народу відповідно до інтересів Німеччини». Представники окупаційних властей генерал Баум та доктор богослов'я Вагнер санкціонували, а обер-бургомістр Харкова професор Крамаренко зареєстрував Феофіла як «митрополита всієї України».

³⁰ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.102–103.

³¹ Там само. – Ф.13. – Спр.492. – Арк.113.

Із січня 1942 р. почало працювати очолюване ним «епархіальне управління» УАПЦ, причому німці «намагалися прибрати до своїх рук керівний апарат церкви і прямо поставити його собі на службу». Це завдання покладалося на гестапо, яке призначило свого агента, члена «епархіального управління» УАПЦ О.Кривомаза, «представником при церкві»³². Сам Феофіл, діяч інспірованого ОДПУ «лубенського розколу» 1926 р., за свою активну діяльність отримав від окупантів 110 га землі, дачу, покої³³.

Як указувалося в директиві НКДБ УРСР №1618/с від 24 серпня 1944 р. «Про церковників-автокефалістів», у період окупації представники УАПЦ (яка у 1930 р. «саморозпустилася в результаті заходів наших органів») активізували прозелітську роботу³⁴. Адміністратор УАПЦ архієпископ Полікарп (Сікорський), за даними радянської контррозвідки, був одним з організаторів на Волині осередків пов'язаної з 1921 р. з німецькими спецслужбами Української військової організації, а з 1939 р. співпрацював з розвідслужбою Німеччини. Один із рукоположених Полікарпом єпископів – Мстислав (С.Скрипник, єпископ переяслав-хмельницький УАПЦ) – з 1941 р. працював в одній із зондеркоманд по лінії спецпропаганди, був завербований німецькою спецслужбою, перебував «на зв'язку» у гауптштурмфюрера Губера (у 1949 р. С.Скрипника оголосили у всесоюзний розшук як «активного пособника окупантів»)³⁵.

На службу до окупантів перейшли й окремі негласні «помічники» НКВС із числа діячів УАПЦ. Серед них – В.Потієнко (у 1924–1926 рр. – голова президії Всеукраїнської православної церковної ради, соратник митрополита УАПЦ Василя (Липківського)). У 1930-х рр. за завданням чекістів він «увійшов до складу контрреволюційної організації», використовувався НКВС у складних оперативних комбінаціях по «церковниках»³⁶.

Уже на рубежі 1941–1942 рр. у німецьких документах дедалі частіше зустрічаються негативні оцінки діяльності УАПЦ. Зокрема вказувалося, що «лояльність автокефальної церкви до німців принаймні сумнівна» й вона «перетворюється на стічний басейн для всіх незадоволених українців». Натомість автономна церква, за словами авторів донесення (лютий 1942 р.), «не проявляє політичних тенденцій і не висуває вимог», що давало змогу користуватися нею «як рупором німецької пропаганди». В інших таємних документах наголошувалося, що АПЦ «поводить себе лояльно й підпорядковується добровільно усім розпорядженням і висловленим побажанням»³⁷.

Гітлерівські спецслужби скористалися протистоянням автономних і автокефальних інституцій із метою ліквідації створеної у вересні 1941 р. спадкоємцями УАПЦ формації 1921 р. Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР). Німці вважали її «виконавчим органом» «націонал-українських екстремістів»,

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.90. – Арк.10–16.

³³ Феофіл (Булдовський) помер 20 січня 1944 р., перебуваючи під слідством в органах НКДБ (архівна слідча справа №021966 в УСБУ у Харківській обл.).

³⁴ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.75. – Арк.71.

³⁵ Там само. – Ф.13. – Спр.492. – Арк.409. Про постать Мстислава (Скрипника) див.: *Смирнов А.І.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944. – К., 2008. – 326 с.; *Драбинко А.* Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). – К., 2002. – С.29–136.

³⁶ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.75 973. – Т.2. – Арк.17.

³⁷ Див.: *Стоколос Н.Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне, 2003. – С.337–338.

заснованим із метою досягнення певних політичних цілей. Після прибуття до Києва єпископа АПЦ Пантелеймона антагонізм набув відкритої форми, унаслідок чого 11 лютого 1942 р. окупаційна адміністрація розпустила ВПЦР, конфіскувала її майно, а голову ради – П.Рудика незабаром заарештувала³⁸.

Тих активістів релігійного руху і священників, які виявляли толерантність до нової влади, німецькі спецслужби залучали до співпраці. Восени 1942 р. нацисти планували проведення помісного собору з метою обрання патріархом РПЦ архієпископа Серафима (Ляде)³⁹, який тісно співпрацював із німецькими спецслужбами. Для цього його звели у сан митрополита берлінського та німецького й призначили першоієрархом усіх православних Третього Райху та «східних окупованих територій». Однак його авторитет і вплив на православне життя «на Сході» мінімізувався як віддаленістю Берліна, так і окупаційними реаліями, що робили майже неможливим пересування й контакти з ієрархами й священством на місцях.

Спецслужби Німеччини вживали зусиль для поширення в Україні підконтрольних протестантських громад, адже з 1932 р. духовний центр євангелічного руху перемістився до Берліну. У Харківській міській управі, наприклад, було створено релігійний відділ, куди направлялися активісти протестантських течій, котрі мали право безперешкодно відкривати молитовні будинки й проводити зібрання.

На окупованих землях відбиралася «здібна молодь» на відповідні курси в Німеччині, де для організації прозелітичної діяльності на Сході функціонував Слов'янський євангельсько-баптистський союз, а у місті Аланс – «біблійні курси» для підготовки проповідників для роботи на захоплених землях СРСР. Певна частина протестантських пресвітерів і проповідників закликала до співробітництва з німецькими та румунськими властями, сприяла окупаційній адміністрації у примусовій відправці молоді на роботу до Райху. У Лодзі (Генеральна Губернія) було створено баптистський центр для об'єднання громад різних протестантських течій в єдину, підконтрольну Берліну, організацію, що мала поширити свою діяльність і на етнічні українські землі.

В Україні активно діяла контрольована німцями релігійна організація «Світ Сходу». У середині 1942 р. під наглядом спецслужб окупантів у П'ятихатському районі на Дніпропетровщині відбувся всеукраїнський з'їзд, який сформував Всеукраїнський союз християн євангелічної віри. Створювалися його обласні центри союзу, котрі прагнули до об'єднання з громадами баптистів⁴⁰.

Свої особливості мала релігійна ситуація на території України, що перебувала під румунською окупацією. Діяльність Румунської православної місії за підтримки властей і спецслужб цієї країни спрямовувалася на зміну юрисдикції місцевих православних приходів, що мали підпорядковуватися Румунській православної церкві. Ця політика супроводжувалася такими кроками, як «заборона віросповідування рідною мовою, нав'язування румунської мови в богослужіннях, гоніння на церковну практику «за старим стилем» та боротьба з

³⁸ Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні... – С.332.

³⁹ Серафим (Ляде) – німець за походженням, прийняв православ'я в Росії, був рукопокладений в єпископський сан українськими оновленнями.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5377. – Арк.26–27; Спр.90. – Арк.2–5; ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.127–128.

різного роду сектами тощо». Водночас здійснювалося «викорінення національно-християнської ідентичності та утвердження румунського промонархічного націоналізму»⁴¹ Румунські священики за підтримки спецслужб послідовно боролися проти так званих «стилізмів» (народних рис і традицій) у релігійній практиці місцевого населення й суворо карали тих, хто продовжував їх дотримуватися.

Місіонери, що прибували з інших окупованих румунами територій і самого королівства, за дорученням контррозвідки (сигуранци) виявляли всіх опозиційно налаштованих місцевих мешканців, радянське та оунівське підпілля⁴².

У документах органів НКВС констатувався розмах та відносні успіхи противника в релігійній сфері. У вказівці керівника оперативно-чекістської групи НКВС по Білоруській РСР від 25 червня 1942 р. зазначалося, що на території УРСР та БРСР окупанти активно використовують пронімецьки налаштовану частину православного кліру для агітації на користь Райху, що не знаходить належного реагування. «Відсутність агентури на цій ділянці, – йшлося у документі, – призвела до того, що ми випустили ініціативу зі своїх рук і у цей момент позбавлені можливості застосовувати ефективні чекістські заходи з паралізування ворожого впливу пронімецького духовництва»⁴³.

Відтак моніторинг релігійної ситуації в Україні (навіть попри важке становище на фронтах у 1941–1942 рр.) залишався одним із пріоритетів службової діяльності органів НКВС–НКДБ УРСР. Досить сказати, що тільки для отримання й передачі агентурної інформації по «церковній лінії» на окуповану територію з-за лінії фронту було направлено 20 кур'єрів НКВС–НКДБ. Уже на початку 1942 р. агент-кур'єр «Лія»⁴⁴ отримала у Харкові змістовну доповідь від кваліфікованих оперативних джерел «Собінова» й «Сосновського» про діяльність релігійних громад в умовах окупації та політику нацистів у церковному питанні. У цілому спеціальні завдання щодо збору відомостей про процеси в релігійній сфері в Україні отримали 18 надійних оперативних джерел із відповідними інформативними можливостями⁴⁵.

Оперативна робота органів НКВС–НКДБ на окупованій території України по лінії «церковників і сектантів» (так вона іменувалася у тогочасних службових документах) мала на меті: 1. здобуття оперативних джерел задля виявлення серед православного духовництва й вірних «розкольницьких» щодо РПЦ течій, серед пресвітерів та вірян інших конфесій (як правило, протестантської спрямованості, «сектантів») осіб, котрі стали на шлях активної співпраці з окупантами; 2. збір документально підтверджених даних про розвиток ситуації в релігійному середовищі України, діяльність ієрархів та священиків РПЦ, течії та настрої, стан інших релігійних громад; 3. вивчення через оперативні джерела політики окупаційної адміністрації в релігійній сфері і передовсім інспірування німецькими й румунськими спецслужбами автокефальних та автономістських течій у православ'ї.

⁴¹ Михайлуца М. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). – Одеса, 2008. – С.127.

⁴² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.125.

⁴³ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т.III. – С.481–482.

⁴⁴ Тут і далі псевдоніми агентів змінено.

⁴⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.33–34.

Примітно, що в роки війни (особливо у критичний для СРСР період) завдання оперативної роботи в релігійному середовищі тісно пов'язувалися з нагальною необхідністю контррозвідувальної протидії спецслужбам противника (на відміну від попередніх настанов на кшталт «боротьби з церковно-монархічною контрреволюцією»). Так, у циркулярі НКВС СРСР №203 від 16 травня 1942 р. «Про поліпшення агентурно-оперативної роботи серед церковників» наголошувалося на фактах закидання в тил агентури німецьких розвідорганів під виглядом релігійних діячів, входження їх у контакт із церковним підпіллям, що стимулювало активність «істинно-православної церкви» й так званих «домашніх підпільних церков»⁴⁶.

Зібрана спецслужбами (НКВС–НКДБ УРСР, військова та комуністичних партизанів розвідки) інформація систематично доповідалася вищому політичному керівництву СРСР та УРСР. Наприклад, із початком визволення України на рубежі 1942–1943 рр. народний комісар внутрішніх справ УРСР В.Сергієнко підготував для партійно-урядового керівництва республіки розлогі інформаційно-аналітичні записки, що базувалися на повідомленнях оперативних джерел, близьких до активістів релігійних організацій, котрі працювали під контролем окупантів⁴⁷.

Особливу увагу органи НКВС–НКДБ приділяли агентурному спостереженню за створенням УАПЦ, що відбувалося й під пильним контролем спецслужб Райху. Досвід протидії діяльності відповідних органів противника в релігійній сфері, накопичений «чекістами» республіки, дістав позитивну оцінку союзного центру. Як зазначалося у директиві НКВС СРСР від 12 травня 1942 р., наркомат внутрішніх справ УРСР розгорнув на окупованій території «значу роботу по церковниках». Здобута при цьому оперативна інформація дозволила дійти висновків, що гестапо та командування вермахту енергійно намагаються використати релігійні організації в інтересах загарбницької політики, створюють підконтрольні «нові церковні центри, ставлячи на чолі їх зрадників Батьківщини з числа духівництва й активних віруючих». Позитивно оцінювався й рекомендувався для використання колегам з інших республік досвід НКВС УРСР зі створення «агентурних позицій» у релігійному середовищі, отримання інформації про методи підривної роботи і заходи німецьких спецслужб у цій сфері, а також персональний склад «церковних і сектантських центрів». Ставилося завдання (актуальне і для окупованої України) з просування кваліфікованої агентури до «церковних центрів» із метою ведення «боротьби за керівництво церковними організаціями, схилення духівництва до визнання церковної влади Московської патріархії»⁴⁸.

Піднесення релігійних почуттів громадян СРСР, значна роль церкви в мобілізації духовних сил народу, повернення в ідейно-пропагандистській сфері до історичного традиціоналізму змусило Й.Сталіна переглянути попередню політику. Сприяння відродженню релігійного життя з боку окупаційної влади на захоплених територіях, про що керівництво СРСР постійно отримувало агентурні

⁴⁶ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т.ІІ. – С.391–392.

⁴⁷ Див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.90.

⁴⁸ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т.ІІ. – С.372–373.

дані, та очевидна політична вагомість релігійного питання вимагали від радянського уряду адекватної реакції. «Боротьба за віруючих» стала ще однією ділянкою ідеологічного протиборства комуністичного СРСР і нацистської Німеччини. Так, станом на жовтень 1943 р. із 9829 діючих православних храмів на території СРСР 6500 були відкриті на окупованій території, тому продовження утисків віруючих контрастувало з окупаційною політикою і певним чином формувало морально-психологічні настрої населення. На 1 липня 1945 р. 59,28% усіх діючих у СРСР церков та молитовних будинків (і релігійних громад) зосереджувалося в Україні⁴⁹. Крім того, Й.Сталіна цікавили не тільки мобілізаційно-патріотичні «ресурси» церкви, а і її дипломатичні можливості в налагодженні стосунків із Заходом, зміцненні позицій СРСР у Центрально-Східній Європі, на Балканах та Близькому Сході (плани творення «православного Ватикану» з центром у Москві, скликання VIII Вселенського собору тощо), а також для формування перед західними союзниками «позитивного іміджу» СРСР як начебто держави зі свободою сумління⁵⁰. У Кремлі чітко усвідомлювали необхідність зміни одіозного атеїстичного курсу на хоча б зовні більш цивілізований алгоритм відносин із церквою. Це було однією з умов визнання права СРСР на перебування у клубі світових лідерів, до якого так прагнув радянський «вождь народів». Із вересня 1943 р. почався принципово новий етап у взаємостосунках влади та церкви, що супроводжувався поновленням її структурної організації, патріархального устрою, а також певними поступками з боку держави.

Плани радянського керівництва синхронізувалися з патріотичною позицією церкви та кількох інших релігійних конфесій. Поширеною формою демонстрації лояльності до комуністичного режиму стали пастирські звернення першоієрархів та духовних лідерів «великих» церков і протестантських об'єднань. Так, уже 22 червня 1941 р. місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Сергій розіслав до єпархій «Послання пастирям і пастві Христової православної церкви», в якому розкрив «антихристиянську сутність» гітлеризму та закликав віруючих стати на захист Вітчизни від «жалюгідних нащадків ворогів православної християнства». Загалом за роки війни Сергій виступив із 24 пастирськими зверненнями патріотичної спрямованості.

Починаючи з літа 1941 р. згортається антирелігійна пропаганда, припиняється випуск антирелігійних журналів. Показово, що референтом радянського лідера з релігійних питань і одним з організаторів відновлення патріаршества у СРСР був полковник держбезпеки Г.Павлов, який свого часу «відзначився» гоніннями на православний клір, а у жовтні 1943 р. був призначений головою новоствореної Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР (РСРПЦ).

⁴⁹ Великая Отечественная война: чудо и сказки // Кураев А. Церковь в мире людей. – Москва, 2007. – С.523–524.

⁵⁰ Про зовнішньополітичні та інші мотиви радянської держави з використання РПЦ, згортання «лібералізації» у церковній політиці сталінізму див.: Васильева О.Ю. Внешняя политика Советского государства и Русская православная церковь: 1943–1948 гг. // Труды Института российской истории РАН. – Москва, 2000. – Вып.2. – С.339–347; Великая Отечественная война: чудо и сказки. – С.523–526; Бистрицька Е.В. Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943–1948 рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – №6. – С.106–123; Веденеев Д. От признания – к новым гонениям // Секретные материалы. – 2011. – №21. – С.14–15.

4 вересня 1943 р. на нараді у Й.Сталіна за участю очільника НКВС СРСР Л.Берії та Г.Карпова⁵¹ було ухвалено рішення про лібералізацію політики щодо церкви й уже 8 вересня 1943 р. помісний собор відновив інститут патріаршества, обравши предстоятелем митрополита Сергія. Почали відкриватися храми, монастирі, духовні навчальні заклади, відновилося видання богословської літератури. У постанові ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про організацію науково-просвітницької пропаганди» вперше не формулювалися окремі завдання з воєнничого атеїзму.

31 січня 1945 р. помісний собор затвердив «Положення про управління РПЦ». Однак ще до того керівництво СРСР із метою контролю над релігійними інституціями сформувало органи, на які покладалося проведення державної політики в релігійній сфері. 14 вересня 1943 р. союзний уряд видав постанову про організацію Ради у справах РПЦ, а 7 жовтня Й.Сталін візував ще один документ – постанову «Про затвердження Положення про Раду у справах Російської православної церкви при Раднаркомі СРСР», в якій окреслювалася компетенція цього органу та його уповноважених у республіках і областях⁵². Згідно з урядовою постановою №572 від 19 травня 1944 р., було створено Раду у справах релігійних культів при РНК СРСР, на яку покладался «зв'язок між урядом СРСР і керівництвом релігійних об'єднань» неправославного характеру (мусульманських, протестантських, буддистських тощо)⁵³.

До березня 1944 р. на звільненій території УРСР діяло 2113 приходів РПЦ, 7 чоловічих (до 100 насельників) і 12 жіночих (1020 насельниць) монастирів⁵⁴. До 1 липня 1945 р. в республіці, за офіційними даними, нараховувалося 6133 православних храмів (близько 40% їх дореволюційної кількості), 15 чоловічих та 27 жіночих монастирів, 14 єпископів, 4363 священника, 422 диякона, майже 1,2 млн православних мирян. Представники влади констатували, що «в даний період Російська православна церква займає по відношенню до радянської держави безсумнівну, без тіні підозри, лояльну позицію, веде велику корисну патріотичну роботу»⁵⁵.

РПЦ до середини 1944 р. передала у фонд оборони країни понад 150 млн руб. (за період війни в цілому – понад 300 млн руб.). За даними НКДБ УРСР, лише за перше півріччя 1945 р. православні приходи в Україні зібрали грошима й натурпродуктами понад 22,6 млн руб. на допомогу фронту, пораненим, сиротам тощо. Загалом за період війни православна церква в УРСР зібрала на користь оборони країни майже 45 млн руб. грошима й натурпродуктами⁵⁶.

⁵¹ Г.Карпов – генерал-майор держбезпеки, очолював спеціальний відділ НКВС СРСР «по боротьбі з релігійниками». За внутрішніми документами радянських спецслужб упродовж 1938–1939 рр., обіймаючи посаду начальника НКВС у Псковській області, Г.Карпов «грубо порушував соціалістичну законність, проводив масові арешти безневинних громадян, застосовував збочені методи ведення слідства й спотворював визнання звинувачених», у зв'язку з чим у 1941 р. був відкликаний у розпорядження Центрального управління НКВС у Москві (див.: Известия ЦК КПСС. – 1989. – №1. – С.52).

⁵² Государственный архив Российской Федерации. – Ф.6991. – Оп.2. – Д.1. – Л.11–12.

⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.887. – Арк.2.

⁵⁴ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.105–106.

⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк.63.

⁵⁶ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.166; Центральный державный архив вищих органов власти та управления Украины (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.71.

Церква зробила значний внесок у зміцнення патріотичних почуттів населення. Так, у зверненні патріаршого екзарха всієї України митрополита київського й галицького Іоанна з нагоди визволення республіки (14 жовтня 1944 р.) до голови РНК УРСР М.Хрущова зазначалося: «Хай надасть Господь Бог нашому доблесному воїнству та союзникам силу і міць для остаточного розгрому ненависних ворогів людства» (за рішенням політбюро ЦК КП(б)У це звернення було опубліковане в республіканській пресі)⁵⁷.

В Україні існувало 2326 громад (2402 священнослужителя) греко-католицької та 652 громади (542 священнослужителя) римо-католицької церков, релігійні течії протестантської спрямованості (понад 10 тис. лише баптистів та євангельських християн), десятки громад старообрядців різних течій (безпопівці, білокриницького спрямування та ін.), різноманітні псевдорелігійні містичні групи тощо⁵⁸. Усі вони перебували під пильним наглядом спецслужб, які регулярно доводили до відома радянського керівництва не тільки узагальнюючі матеріали, а й окремі факти релігійного повсякдення, що заслуговували на «особливу увагу».

Ефективним інструментом контролю, відсепарування «неблагонадійних та нейтралізації небажаних тенденцій» у релігійній практиці стала процедура обліку та реєстрації храмів, релігійних громад і духовництва, розпочата в УРСР у середині 1944 р. У цей час в 14 областях республіки (за неповними даними) було взято на облік 2533 церкви патріаршої орієнтації, 98 – обновленської, 97 – автокефальної, усього – 2597 діючих і 131 недіючих храмів та 2484 священника, 298 дияконів, 771 псаломник⁵⁹. На початок 1945 р. на облік перебувало вже 5739 храмів патріаршої юрисдикції, 38 обновленських, 36 автокефальних приходів та 423 недіючих, 4073 священника, 331 диякон, 1848 псаломників⁶⁰. А от реєстрували органи влади далеко не всіх, причому політичний критерій уважався головним для визначення подальшої долі духовництва і релігійних громад.

Саме крізь призму цієї складної процедури (віруючі, клір і навіть архієреї не мали тексту інструкції, що в нормативно-правовому сенсі регулювала цей процес) стає очевидною своєрідна «роздвоєність» політики держави: з одного боку, всіляко декларувалася свобода совісті й дотримання законодавства «про церкву», з іншого, – ставилися всілякі перешкоди на шляху до суверенізації релігійних громад, поширення релігійної свідомості та впливу церкви на суспільство й особливо молодь. Причетність до цього «силових» структур засвідчують фрагменти з документів (зокрема, листів уповноважених РСРПЦ), в яких ідеться про «рекомендації» та вказівки «сусідів» (на партійно-радянському номенклатурному жаргоні так називали «чекістів» і «гебешників», які контролювали всі прояви релігійного життя).

«Небажані» течії «відсіювалися»: під різним приводом їм відмовляли в реєстрації, без чого самостійна діяльність приходів та їх настоятелів кваліфікувалась як протизаконна і переслідувалась в адміністративному порядку. Так, на початку 1945 р. було зареєстровано лише 1900 храмів (30% від узятих на

⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.728. – Арк.1–2.

⁵⁸ Там само. – Спр.1640.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.12.

⁶⁰ Там само. – Арк.42, 69, 73.

облік)⁶¹. За допомогою процедури реєстрації та маніпуляцій із документами впродовж кількох років на території республіки вдалося припинити існування автокефальних і обновленських громад, деяких протестантських груп, що змушені були піти в підпілля чи переорієнтуватись.

Поряд із бюрократичними широко застосовувалися й специфічні методи. Зразком оперативності у вирішенні таких питань став дніпропетровський «до-свід». Після інформації місцевого вповноваженого у справах РПЦ Сергієні про автокефалістів, переданої Г.Карпову у формі конфіденційної доповідної (копія надійшла і в обласне управління НКДБ), велика група духівництва, приходського активу була засуджена (двоє – до вищої міри покарання, решта 14 осіб на 10–20 років ув'язнення і таборів)⁶². Комбінування різних методів «впливу» включно з репресіями спрямовувалося на те, щоб підштовхнути «розкольників» до переходу під владу Московської патріархії.

Органи НКДБ УРСР поширювали брошури «Правда про релігію в Росії» та звернення патріарха Сергія та його спадкоємця Алексія. Це пояснювалося зміною ідеологічної й адміністративної лінії комуністичної партії щодо РПЦ, а також її вагомим внеском у патріотичне піднесення суспільства. Як констатував в одному з виступів перед православними архієреями (1944 р.) полковник НКДБ Г.Карпов, «усе чесне духівництво й, насамперед, архієреї, стали гарячими та вірними патріотами Батьківщини. Російська православна церква за період Великої Вітчизняної війни показала, як вона разом з усім народом любить свою Батьківщину і захищає її усіма доступними для церкви способами»⁶³.

У міру відновлення радянської влади на ще донедавна окупованих землях України, як зазначалося у «чекістських» документах, «основна увага НКДБ УРСР була звернута на ліквідацію антирадянських формувань серед церковників і сектантів». За неповними даними, до 1 травня 1945 р. контррозвідальні підрозділи органів держбезпеки в УРСР припинили діяльність 87 релігійних організацій і групи (переважно «розкольників», автокефального та протестантського спрямування), при цьому заарештувавши 875 громадян. Значну частину арештів провели за матеріалами оперативних джерел, які працювали на окупованій території. Так, у грудні 1943 р. в Києві за повідомленнями агента «Панкова» органи НКДБ ліквідували «церковно-монархічну організацію» архімандрита Михайла (Костюка), який іменував себе «патріархом всія Русі» та «самодержцем усеросійським», арештувавши понад 20 її учасників⁶⁴.

Серед заарештованих у той час опинилися єпископ чернігівський Симон (Іваницький), звинувачений у тому, що він був агентом гестапо, і єпископ ніжинський Панкратій (Гладков). Симон, зокрема, вважався автором спеціальної молитви «За Німеччину, що звільнила нашу Батьківщину». Панкратій, який молився про «дарування перемоги» Райху, у своїх свідченнях зазначав: «Я, не даючи офіційної підписки й зобов'язання працювати в гестапо, насправді виявився їхнім співробітником»⁶⁵.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.69.

⁶² Там само. – Арк.4.

⁶³ Там само. – Спр.1642. – Арк.57.

⁶⁴ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.35, 121–122.

⁶⁵ Там само. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.91, 99.

Після відновлення народного комісаріату державної безпеки 14 квітня 1943 р. до цього відомства передали функції оперативного обслуговування «церковної лінії». Промовистим є те, що релігійною сферою мало займатися 2-ге (контррозвідувальне) управління НКДБ СРСР та його підрозділи в наркоматах союзних республік. Відповідно до вказівки 2-го управління НКДБ СРСР наркомат держбезпеки республік від 27 травня 1943 р. запроваджувалася організаційно-функціональна структура двох підрозділів наркомату держбезпеки. На четверті відділення (начальники яких безпосередньо підпорядковувалися начальникові відповідного 2-го відділу) покладалася «боротьба з антирадянським елементом» у релігійному середовищі. До основних об'єктів агентурно-оперативної роботи цих підрозділів контррозвідки належали: 1. православне духовництво (куди включалися тихоновсько-сергіївська, обновленська й автокефальна, грузинська та українська церкви), а також вірмено-григоріанська, католицька і лютеранська церкви; 2. мусульманські, буддистські, юдейські служителі культу та язичники; 3. «сектанти» (євангелісти, баптисти, адвентисти, старообрядці, хлисти, молокани, толстовці, іоанніти, п'ятидесятники, істинно-православні християни, странники тощо); 4. містичні течії (теософи, антропософи, масони, спірити)⁶⁶.

До розкладу занять зі співробітниками центрального апарату НКДБ УРСР⁶⁷ вводилася тематика «Про релігійні угруповання і завдання наших органів по боротьбі з ними». На визволених територіях оперативні заходи «по церковній лінії» спрямовувалися на розшук «організованого антирадянського підпілля» серед православного духовництва «патріаршої орієнтації» (тобто РПЦ); виявлення «націоналістичного підпілля» серед священства Української автокефальної православної церкви; розшук у релігійному середовищі осіб, які активно співпрацювали зі спецслужбами окупантів; залучення оперативних джерел серед «церковного й сектантського активу» для запобігання появі нелояльних до влади нелегальних організацій. Слід зазначити, що виходячи з загального налаштування і спрямованості репресивного апарату, а також відповідної юридичної бази, підведеної під каральну політику, до відповідальності можна було притягнути більшість священнослужителів, які виконували свої душпастирські обов'язки на зайнятій ворогом території. Однак органи держбезпеки спрямовували свої зусилля насамперед на виявлення тих, хто бодай словом виявив антипатію до комуністичної системи. Напевно, саме цим пояснюється схожість формулювань у звинувачувальних матеріалах справ, порушених проти «калаторантів у сутанах». Так, заарештований 4 вересня 1944 р. Балтським райвідділом НКВС (Одеська область) за підозрою у шпигунстві отець Олександр (Арвентьев) під час допитів «визнав», що «виявив добровільне бажання працювати на окупованій території [...] для того, щоб поновити церкви та організувати церковне життя [...], говорив, що тепер настав час виконання релігійних обрядів вільно, про що було неможливо і думати при радянській владі». Справу

⁶⁶ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т. V. – С. 1184. У створеному 1946 р. міністерстві держбезпеки СРСР існував спеціалізований «церковний» підрозділ – відділ «О» на чолі з генерал-майором Г. Карповим. Про особливості роботи його аналога у відповідному відомстві УРСР див.: Санников Г. З. Большая охота: Разгром вооружённого подполья в Западной Украине. – Москва, 2002. – С. 51–132.

⁶⁷ ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 76. – Арк. 4.

тричі повертали на дорозслідування і лише 8 лютого 1945 р. було затверджено остаточний обвинувальний висновок за ст.54-10, ч.2 – 10 років виправно-трудових таборів (ВТТ) із конфіскацією майна.

За трафаретним звинуваченням у липні 1944 р. співробітники органів внутрішніх справ Одещини затримали настоятеля Свято-Покровської церкви с.Василівка Фрунзенського району отця Геннадія (Кожухаря) та настоятеля приходу у с.Ново-Георгіївка Ананьївського району отця Серафима (Навалова). Спочатку їм інкримінували «зв'язки з румунською жандармерією і розвідорганами». З інтервалом у п'ять днів обидва були засуджені військовим трибуналом внутрішніх військ Одеської області на 15 років ВТТ із конфіскацією майна⁶⁸.

У 1944–1945 рр. з'являється низка директив наркома держбезпеки УРСР С.Савченка, які регламентували пріоритети агентурно-оперативної роботи за конкретними напрямками конфесійного спектру. Зокрема, директива НКДБ УРСР №45/с від 28 січня 1944 р. «Про роботу по сектантах» підкреслювала, що, за оперативними даними, А.Гітлер особисто віддавав вказівки про внесення розбрату в релігійне життя СРСР. У середовищі легалізованих або створених штучно «сект» енергійно вербувалася агентура абверу, гестапо, румунської військової розвідки сервічул-сервіс і контррозвідки сигуранци. Ставилися завдання зі створення «оперативних позицій» НКДБ серед активу «сект», виявлення організаторів-емісарів, які прибули з Німеччини та Західної України⁶⁹.

Директива №1328/с від 22 липня 1944 р. скеровувала на припинення діяльності «диких» приходів, які не бажали підпорядковуватися єпископату РПЦ (підгорнівці Слобожанщини і Донбасу, прокоп'євці Півдня України та ін.). Органам НКДБ ставилося завдання «через перевірену агентуру» активно вести їх оперативну розробку, «церковну опозицію ліквідовувати шляхом невідкладних арештів активу, виявляти серед них агентуру німецьких спецслужб, дезертирів, пособників окупантів», «дикі» приходи «компрометувати перед вірними», призначати туди «наших агентів-священиків»⁷⁰.

Вістря оперативно-розшукових та репресивних заходів НКДБ УРСР спрямовувалося проти таких релігійних організацій:

1. У Києві наркомат держбезпеки ліквідував «адміністрацію УАПЦ», яка «маскувалася під назвою Соборно-апостольська церква». Оскільки частина кліру УАПЦ активно співпрацювала з ОУН та УПА, у Західній Україні контррозвідальні заходи тісно координувалися з антиповстанськими. Так, у Волинській області місцеве управління НКДБ виявило створені спільно з ОУН «адміністрацію й благочиння УАПЦ». Окрема директива НКДБ УРСР приписувала посилити агентурну розробку УАПЦ у поєднанні з проникненням до націоналістичного підпілля, виявляти церковний актив та агентуру німецьких спецслужб серед нього⁷¹.

2. Так зване «церковно-монархічне підпілля», представлене, зокрема, Істинно-православною церквою (ІПЦ), для якої була характерна крайня опозиційність як до радянської влади, так і до РПЦ, а також конспіративні методи

⁶⁸ Михайлуца М. Православна церква на Півдні України... – С.352, 362, 369.

⁶⁹ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.13–14.

⁷⁰ Там само. – Спр.75. – Арк.11.

⁷¹ Там само. – Арк.72–74.

роботи. ІПЦ під проводом лєнінградського митрополита Йосифа (Петрових) уже існувала у СРСР у 1923–1931 рр., з'явившись як реакція на заклики патріарха Тихона до визнання радянської влади й лояльної громадянської поведінки вірних РПЦ⁷². Основні осередки ІПЦ органи держбезпеки ліквідували на початку 1930-х рр.: у справі «монархічно-повстанської організації» ІПЦ було засуджено митрополита Йосифа (Петрових), 11 єпископів, 358 членів, 243 ієрея та диякона, 416 заможних селян, 70 колишніх царських офіцерів і чиновників⁷³.

Загалом, за даними спецслужб, в УРСР діяло не менше 21 нелегального осередку ІПЦ із понад 500 учасниками. До червня 1945 р. органи НКДБ УРСР ліквідували 13 із них, заарештувавши 178 віруючих, серед яких виявлено «пособників окупантів» та учасників захоплення православних храмів у Києві, Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій та інших областях УРСР⁷⁴.

3. Нелегальна церковна організація іоаннітів, які саботували роботу у промисловості та сільському господарстві, службу в армії, не визнавали чинного законодавства. У ході централізованої оперативної розробки «Острів» контррозвідники виявили розгалужене іоаннітське підпілля в Києві, Сталінській, Дніпропетровській, Ворошиловградській (лише в останній налічувалося понад 200 adeptів) та інших областях (до 30 осередків), в оперативну розробку взяли понад 250 учасників цієї «секти», розпочалися арешти. Зокрема, заарештований за розробкою УНКДБ «Компанія царя» лідер іоаннітів у Ворошиловградській області М.Сидоров видавав себе за Миколу II, а під час окупації працював керівником контррозвідувального осередку СД⁷⁵.

4. «Церковно-монархічне підпілля», так звані стефанівці (або ж підгорнівці, суздальці), яке діяло в кількох областях сходу України й активно підтримувало окупаційну владу. Лише у ході оперативної розробки «Халдеї» співробітники УНКДБ по Сумській області заарештували 15 активістів «секти», частина з яких була викрита як агенти гестапо, котрі використовувалися німцями в антипартизанських заходах. Зокрема, з'ясувалися факти співробітництва з гітлерівськими спецслужбами (церковний староста С.Курочкін, наприклад, видавав німцям партизанів, частина з яких були страчені окупантами)⁷⁶.

5. Різноманітні містичні об'єднання псевдоправославного характеру. Так, працівники УНКДБ по Житомирській області за оперативною розробкою «Михайлівці» (лютий 1945 р.) викрили «секту Михайла Архангела» на чолі з М.Кокитьком, який вважав себе «білим царем», а його дружина – «царицею Олександрю». Вони нібито оголосили «хрестовий похід» проти комуністичної влади. УНКДБ по Вінницькій області за розробкою «Мракобіси» виявили «секту єнохівців», котрі співпрацювали з окупантами та оголосили гітлерівців «янголами-рятівниками». У Рівненській області контррозвідники ліквідували осередок

⁷² Див. докл.: *Шумило С.В.* В катакомбах: Православное подполье в СССР: Конспект по истории Истинно-православной церкви в СССР. – Луцк, 2011. – 272 с.; Истинно-православная церковь на Украине [Електронний ресурс]: <http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=596>

⁷³ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.1037. – Арк.84–85.

⁷⁴ Там само. – Спр.375. – Арк.122; Національна академія СБУ. – Од.зб.2978. – С.35–36.

⁷⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.121; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1641. – Арк.11–13.

⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.122–123.

(87 осіб) мурашківців (або «сіоністів», які практикували жертвоприношення та інші бузувірські обряди). Їх лідер Г.Ласкевич («апостол», «пророк Ілля») та активісти («12 апостолів») піддавали своїх адептів тортурам («Божя печатка»), виснажували їх психічно. «Під прицілом» органів безпеки перебували свідки Єгови, хлисти, шалапути та інші нелегальні релігійні організації, котрі дотримувалися виразно антирадянських поглядів, вели антикомуністичну пропаганду на окупованій території⁷⁷.

6. Протестантські конфесії: баптисти, харизматичні течії на кшталт трясунів-п'ятидесятників та ін. Зокрема, у грудні 1944 р. НКДБ УРСР розпочав оперативну розробку «Ожилі», спрямовану проти активу баптистів на чолі з П.Метелицьким. Органи держбезпеки своїми специфічними методами сприяли переходу їх на позиції лояльності до радянської влади, утворенню в Москві офіційно зареєстрованого Всесоюзного союзу євангельських християн і баптистів (частина баптистських громад перейшла на нелегальне становище й розглядалася спецслужбами як об'єкт оперативної розробки). Централізована справа «Пророки» велася проти Всеукраїнської колегії єпископів «секти» трясунів-п'ятидесятників, яка з 1930 р. перебувала в підпіллі й легалізувалася з дозволу німецької влади (було виявлено понад 120 громад у складі 4000 учасників, заарештовано 30 активістів)⁷⁸.

Під оперативним контролем НКДБ проходив Мукачівський з'їзд православного духовництва Закарпаття (листопад 1944 р.), який ухвалив маніфест про «возз'єднання» місцевих православних приходів із РПЦ. Показово, що візит делегації закарпатського кліру (на той час – Мукачівсько-Пряшівської єпархії Сербської православної церкви) на чолі з вікарієм єпископа ігуменом Феофаном (Сабовим) та архімандритом Олексієм (Кабалюком) до Києва й Москви особисто супроводжував полковник НКДБ Г.Карпов, який інформував про настрої духовництва секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова⁷⁹.

Примітною, з погляду розуміння тогочасної моделі церковно-державних стосунків, стала директива НКДБ УРСР №1341/с від 22 липня 1944 р. Як повідомлялося, до республіканського наркомату держбезпеки надходять відомості про те, що у Сумській, Київській, Ворошиловградській та інших областях місцеві органи влади, навіть сільради закривають православні храми, віддають їх під склади, клуби, контори, «що ображає релігійні почуття громадян, створює ґрунт для провокаційних чуток і перекручень». Органам держбезпеки приписувалося виявляти й розслідувати такі факти, не допускаючи закриття храмів без «відповідного рішення вищих директивних органів», а арешти духовництва проводити лише з санкції НКДБ УРСР за наявності перевірених «компрометуючих матеріалів» та з попередньою роз'яснювальною роботою серед пастви⁸⁰.

У цілому певна лібералізація у ставленні ВКП(б) й радянської влади до віруючих виявилася нетривалою та кон'юктурною. Поданий Г.Карповим проект закону «Про становище церкви у СРСР» ухвалено так і не було. За роки війни

⁷⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.128–133; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк.202.

⁷⁸ Там само. – Арк.128, 168–169.

⁷⁹ Там само. – Спр.887. – Арк.23–24.

⁸⁰ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.75. – Арк.25–26.

влада задовольнила менше 10% звернень РПЦ про відкриття храмів. Уже з другої половини 1948 р. посилюються утиски православної церкви, відбувається масштабне закриття храмів і монастирів, активізується антирелігійна пропаганда. Репресії проти кліру РПЦ не припинялися і в 1943–1948 рр. та тривали до смерті Й.Сталіна (березень 1953 р.).

Отже, у роки Великої Вітчизняної війни всі релігійні конфесії на окупованій та звільненій території України перебували під пильним оперативним прицілом органів державної безпеки. Окрім традиційної стурбованості комуністичної держави роллю церкви як небезпечної перешкоди на шляху встановлення тотального контролю над свідомістю громадян, професійний інтерес НКВС–НКДБ до релігійного середовища закономірно стимулювався намаганнями агресорів та їх спецслужб використати активізацію релігійного життя у власних воєнно-політичних цілях та в рамках інформаційно-психологічній війні проти СРСР. Настанови й тактика оперативної діяльності НКВС–НКДБ УРСР по «церковниках і сектантах» чітко синхронізувалися зі змістом партійно-радянської офіційної лінії, зазнавали трансформації залежно від зміни стратегічної ситуації у ході війни.

В оперативній розробці радянських спецслужб перебували РПЦ, автокефальний рух, ГКЦ, юдейські, протестантські громади та інші конфесії. Ці зусилля спрямовувалися на виявлення фактів співпраці членів релігійних громад з окупантами, їхніми карально-репресивними органами та спецслужбами. Фактично органи держбезпеки здійснювали найбільш ретельний моніторинг процесів у релігійному середовищі, включаючи заходи окупантів із маніпулювання духівництвом та віруючими різних конфесій. Відтак НКВС–НКДБ накопичували найбільш вірогідну і змістовну інформацію про стан справ у релігійній сфері України, включаючи окупаційний період, яка надходила в розпорядження партійно-радянського керівництва СРСР та УРСР. На підставі її аналізу не лише вироблялися рекомендації й корективи для органів державної безпеки та внутрішніх справ у цьому сегменті їх діяльності, а й формувалися підходи до кардинального повороту у відносинах із релігійними об'єднаннями.

Однак не адекватні відомості про тогочасні реалії релігійного життя чи патріотична позиція мільйонів віруючих і духівництва, а сувора прагматика геополітичної стратегії стала визначальним мотиваційним чинником цього доволі крутого і багато у чому неочікуваного маневру. «Скоротивши дистанцію» між державою та релігійними інституціями, Й.Сталін лише змінив формат нав'язливої «опіки» й тотального контролю за ними, практично виключивши з цього процесу будь-які компоненти демократизації та автономії.

«Лібералізація» у відносинах із РПЦ і деякими іншими конфесіями, чий актив демонстрував лояльне ставлення до влади й готовність до співпраці з нею за збереження стратегічного ставлення до релігії як до «реакційного пережитку старовини» й рудимента соціокультурної організації соціалістичного суспільства насправді виявилася кроком на шляху «одержавлення» найвпливовішої конфесії. Невипадково саме співробітники держбезпеки використовувалися по лінії роботи новостворених державних органів, на які покладалася реалізація політики держави щодо релігійних громад.

Провідним інструментом оперативної діяльності «по церковній лінії» виступав агентурно-інформаційний апарат (конфіденційні джерела), котрі, як бачимо, мали значні інформаційні можливості та важелі впливу на розвиток ситуації в релігійній сфері. Поступово органи держбезпеки переходили від розвідувально-інформаційних заходів і посилення контролю за поточною ситуацією серед віруючих до активних оперативних заходів (по суті – масштабних операцій) із «корегування» релігійної палітри України у суворій відповідності до політико-ідеологічних настанов сталінського режиму (інспірування «саморозпуску» ГКЦ, ліквідація громад УАПЦ і обновленців, централізація протестантських течій). Усе це супроводжувалося системним порушенням свободи сумління та інших прав громадян, визначених чинним законодавством.

Слід визнати, що з об'єктивного погляду позитивне значення мали оперативні заходи, спрямовані на відвернення зусиль ворожих спецслужб щодо використання релігійних громад та діячів із підривною метою в контексті таємної війни проти СРСР, покарання активних колабораціоністів, а також припинення діяльності відверто деструктивних сект, котрі становили небезпеку як для духовного стану людей, так і суспільного порядку. Органи державної безпеки як специфічний інструмент апарату влади й надалі залишалися зручним і надійним провідником політики наступального атеїзму в СРСР аж до кінця 1980-х рр.

Ретельного вивчення та джерелознавчого аналізу потребують архівні кримінальні й слідчі справи на представників кліру РПЦ та інших конфесій – для встановлення в кожному конкретному випадку або ймовірної причетності певної особи до розвідувально-підривної діяльності спецслужб агресорів, або можливої фабрикації хибних звинувачень. Крім екстремальних умов воєнного часу не можна не враховувати й того, що радянські «органи» щойно вийшли зі смуги «Великого терору», тож практика інспірування неправдивих політичних звинувачень, застосування незаконних методів слідства повною мірою зберігалася в їх професійному арсеналі й у вказаний період.

In the article the religious situation in Ukraine during World War II is analyzed. The reconstruction of the events, connected with the functioning of religious confessions during the war and occupation, is made through the prism of activities of Soviet special services and is grounded on the corresponding source base.

